

ПРО РЕДАГУВАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ ЛЕКСИКИ (на прикладі геологічної літератури)

У редакційно-видавничому процесі серед багатьох завдань редактора, пов'язаних з підготовкою і випуском друкованої продукції, одним з найбільш відповідальних є удосконалення мови рукописів. У рукописах наукової літератури висувається на одне з головних місць робота над точністю слововживання, тобто над співвідношенням між значенням слова, прийнятим у даному функціональному стилі, і тим значенням, яке вкладає у це слово автор. Робота над словом у широкому розумінні цього поняття — не тільки і не стільки елемент культури видання, про яку повинен дбати кожен видавничий працівник, це насамперед питання зрозумілості публікації, її інформативності, найбільш повної і адекватної передачі авторської думки. Адже смислова, семантична інформація, яка має основне значення у науковому процесі, нерозривно пов'язана з мовою [5]. Найкраще ця інформативна місткість наукового стилю досягається широким застосуванням термінологічної лексики. Термінологічність словникового складу є провідною ознакою наукового стилю, і редактору треба бути добре обізнаним не тільки з системою понять, але й з особливостями системи термінів тих галузей науки і техніки, для яких він випускає літературу.

Кожна наука має свою систему термінів, стан якої великою мірою залежить від рівня розвитку науки, її історії, стрункості і впорядкованості її системи понять. Від часу утворення, джерел поповнення, профілю виробництва, з яким пов'язана наука, залежать як словниковий запас, так і система словотворчих елементів термінології. Передусім це стосується термінології промислового походження, які зберігають свою професійну основу і поповнюються сучасними мовними утвореннями, запозиченими словами і інтернаціоналізмами [6]. До цих останніх належить і система геологічної термінології, яка обслуговує геологічні науки, — за часом одні з найдавніших.

Ми не будемо зупинятися тут на спеціальних питаннях, пов'язаних із специфікою розвитку геологічної термінології і співвідношенням між системою термінів у геологічних науках і системою понять, якими ці науки оперують. Цим проблемам приділяється дедалі більша увага у геологічній літературі [1, 3, 7, 10]. Розглянемо питання в практичному аспекті — з точки зору редактора, який працює над рукописами робіт з геології. Редактор не може впливати на термінологічну систему, часто йому важко розібратись у «тонкощах» вживання термінів і професіоналізмів, але працюючи над текстом, він неминуче стикається з наслідками неупорядкованості термінології і повинен спрямовувати свої зусилля якщо не на вдосконалення системи в цілому, то хоча б на те, щоб не допускати її порушень.

Одним з основних недоліків геологічної термінології, з яким дуже часто доводиться мати справу редакторів, є невизначеність терміна, тобто відсутність дефініції поняття, з яким цей термін

співвідноситься. Так, читаємо у рукописі*: «В літературі термін *перекристалізація* не має чіткого визначення. Ми використовуємо цей термін у розумінні Д. П. Григор'єва». Як бачимо, відсутність дефініції поняття веде до порушення однієї з основних характеристик терміна — *однозначності*. Оскільки ж чітко не визначені значення терміна, його місце в системі, його відношення до інших термінів цієї системи, автори розуміють термін по-різному, вкладають у нього неоднаковий зміст. Наприклад, в одному з рукописів наукової статті автор зазначає: «Під *регіональними* ми чисто умовно розуміємо розривні порушення, які контролюють розподіл рудних полів... Під *локальними* розуміємо різні порушення, які контролюють локалізацію рудних тіл». Як видно з наведеного прикладу, подібні терміни, в які автор вкладає свій зміст, не тільки не сприяють уніфікації термінології, але розхитують норму, а подекуди роблять текст просто незрозумілим, як, наприклад, речення: «Часто розриви просліджуються у *компетентних породах*». Навіть рецензент рукопису зазначає: «термін неясний». Усувати такі «новотвори», замінювати їх загальноприйнятими термінами — справа редактора.

Довільне термінотворення без урахування вимог системності і однозначності термінології спричинюється до ще одного недоліку, з якими зустрічається редактор, — до синонімічності, або, точніше, — дублетності термінології. На відміну від загальнолітературної мови, в якій слова-синоніми охоплюють різні комплекси ознак поняття, у науковому стилі слова-терміни не можуть мати відтінків значень; вони повинні відбивати лише ті ознаки поняття, які покладені в основу їх називання. Тому в термінологічній системі різні слова, які мають ту ж саму дефініцію, є дублетами.

Дублетність — явище, дуже поширене у термінологічній системі геології, що значно ускладнює редагування геологічної літератури. Породжується воно цілим комплексом причин. Нерідко дублетність зумовлюється одночасним використанням абсолютно синонімічних старих і нових термінів. Наприклад: «Внутрішня частина включених у гіпс конкрецій сірки складена ангідритом або гіпсом часто з невеликою домішкою *лютециту*». Основна маса *кварцину* відкласяся раніше від сірки». Виділені курсивом слова — назви одного і того ж мінералу. Автор вжив їх, очевидно, прагнучи уникнути повторення термінів, і зробив значно серйознішу помилку: можна подумати, що йдеться про два різні мінерали. Існування термінів-синонімів неприпустиме навіть у близьких галузях науки, а тим більше — в одній науці.

Причиною появи дублетів може бути паралельне користування власномовним і запозиченим термінами. Як зазначає А. А. Заварицький, «замість уявної „інтернаціоналізації“ наукової мови непотрібні зайві терміни з чужими коренями... засмічують і перекручують складену наукову мову» [3]. Кожен редактор може навести безліч таких прикладів: «седиментація — осадження, орогенез — горотворення, інтрузивні породи — вивержені породи» тощо. У кожному окремому випадку слід перевіряти, наскільки доцільним є використання запозиченого терміна, чи не веде це до зайвої ускладненості тексту і, обравши один з синонімів, користуватись тільки ним у тексті всього видання, навіть якщо це збірник або журнал.

Захоплення іншомовними термінами — не тільки джерело дублетності термінології, але й нерідко шлях до порушення мовних норм. Так, трапляються випадки, коли «на пояснення» запозиченого слова, яке для автора, очевидно, є не досить зрозумілим, додаються власномовні означення, і утворюються безграмотні тавтологічні кон-

* Усі приклади взяті з рукописів, які готувалися до набору у видавництві Львівського університету.

струкції типу «осадочна седиментація» («осадочне осадження»), «закономірна еволюція», «зовнішнє ореольне оточення».

Іноді автор вводить запозичений термін у текст за граматичними правилами більш знайомих йому конструкцій з власномовним синонімом, наприклад: «У будові кожного блоку спостерігається ряд *аномалій від загального структурного плану*». Відчувається, що автору значно ближча українська форма «відхилень від», якою і слід замінити при редагуванні неправильно вжите запозичення. Редактор, за влучним виразом В. І. Леніна, повинен «оголосити війну» некритичному вживанню запозичених термінів. Наприклад, тільки виграє речення «Фізичні властивості пірамід росту можуть зазнавати значних флюктуацій» від заміни останнього слова його синонімом «коливань».

Але запозичення іншомовних термінів, як уже зазначалося, — не єдиний шлях появи термінологічних дублетів. Один з шляхів — вживання терміна у невластивому для нього значенні, неточне, а нерідко і неправильне розуміння терміна: «Ці фактори і зумовили *перекристалізацію* органічної речовини... Такий же вибірковий характер початкової *рекристалізації* вихідної речовини відзначається для метаморфічних утворень. При цьому інтенсивність прояву *процесів розчинення* різна». Що мається тут на увазі: перекристалізація, рекристалізація чи розчинення? Очевидно, все-таки розчинення, але авторський текст без втручання редактора був незрозумілий. Ще один досить типовий приклад: «Широко розвинене у породах кварцитового ряду явище *грануляції* зерен кварцу. Однак *перекристалізація* теригенного матеріалу не була рівномірною. В одних випадках вона привела до повного розпаду уламків на мікрозернистий агрегат, у другому — обмежилась ендоконтактовими зонами зерен... *Грануляція* першого виду є звичайною в породах, розмішених поблизу від зон...». Одному поняттю повинен відповідати тільки один термін (грануляція або перекристалізація), отже, порушення вимоги однозначності терміна, а внаслідок цього — нечіткість висловлювання, у наведеному прикладі очевидне. І походить це явище з використання синонімів з метою уникнути повторень, що є зовсім не обов'язковим у науковому тексті і навіть шкідливим, коли йдеться про термінологію. «До кінця мезозою історія формування розлому характеризується *періодами* відносного спокою, який змінювався *етапами* тектонічної активності». У цьому прикладі побоювання тавтології спричинилося до синонімізації термінів «період» і «етап», які в геології мають різне значення.

У науковому стилі виявляється ще один вид синонімії — несправжня синонімія. У геологічних текстах несправжня синонімія з'являється у випадках, коли загальний зміст тексту сприяє підміні одного терміна іншим, близьким за значенням, якщо поняття, позначувані термінами, близькі, але не тотожні: «На перший план висувається *побудова* (треба *будова*) польовошпатового каркасу», «*Співвідношення* (треба *відношення*) магнію до заліза...», «Цей метод може допомогти при *екстраполяції* (треба *виявленні, з'ясуванні*) умов утворення кристалів». Тільки при зосередженому, уважному читанні такі близькі за значенням, але не синонімічні слова привернуть увагу редактора.

Особливо слід зупинитись на так званій граматичній синонімії — співіснуванні термінів, утворених від одного кореня за допомогою різних і неоднаково написаних словотворчих елементів. Кожний редактор подибував у рукописах, а читач — на сторінках спеціальних журналів і книжок такі по-різному утворені терміни, як «кварц-пірит-арсенопіритовий» і «кварцово-піритово-арсенопіритовий», «штрихуватість» і «штриховка», «секторний» і «секторіальний», «біпірамідальний» і «дипірамідальний», на одній сторінці термін пишеться в лапках, на другій — без лапок, на одній — через дефіс, на другій — разом, на третій — окремо («формально-геометричний, формальногеометричний, формально

геометричний»). Такі явища вносять різнобій у написання термінів, порушують вимогу нормативності термінології, створюють ґрунт до лексичної синонімії.

До помилок цього типу в рукописах українською мовою долучаються явища граматичної синонімії, спричинені появою термінів-дублетів внаслідок існування кількох варіантів перекладів одного терміна на зразок «боровмісний» і «боровміщуючий» (рос. «борсодержащий»), «різновид» і «різновидність» (рос. «разновидность») тощо. Наприклад, в одному рукописі у межах однієї сторінки або навіть речення спостерігалися такі випадки: «Дослідники описали... так звані яшмові *верстви з прошарками* вапняків... Особливістю цієї товщі є відсутність чіткої *верствуватості*... Для палеогенових порід характерні асоціації *змішаношаруватих* утворень». Або: «Серед юрських відкладів він назвав такі різновидності карбонатних порід, як *строкатобарвні* вапняки... Серед палеогенових відкладів виділено досить однорідну товщу *строкатозабарвлених* пісковиків... У Мармароській зоні залягає товща *строкатоколірних* уламкових відкладів». В обох групах прикладів спостерігається типова граматична синонімія: для одного основного терміна (рос. «слой» и «цвет») існують два терміни-переклади («шар — верства»; «колір — забарвлення»), звідси і похідні від цих корінних слів, наведені у прикладах,— типові дублетні утворення. Внаслідок неуважності автора вони потрапили у текст. Безумовно, тільки редактор може стати у таких випадках на перешкоді засмічування термінології дублетними утвореннями, до того ж не завжди грамотними.

Питання про граматичну обґрунтованість тих або інших словотворчих елементів не є зараз предметом нашого розгляду, але необхідно зазначити, що першочерговим обов'язком редактора є усунення граматичної синонімії та уніфікація термінотворення у межах видання. Боротьба з граматичною синонімією є особливо актуальною у журналах, збірниках і колективних монографіях, тобто виданнях, у яких беруть участь різні автори та використовуються по-різному відредаговані літературні джерела.

Особливо слід звертати увагу на неправильне, граматично не виправдане використання словотворчих елементів для утворення термінів, як, наприклад: «*синхронічність* більшості флюоритових родовищ»; «*періоди тектонічної активізації*».

Синонімія може проявлятися у вживанні синонімічних терміноелементів, тобто частин складних термінів. Так, відомий термін «радіально-промисний» є, по суті, тавтологічним утворенням (лат. *radius* — промінь). Найкращий його еквівалент — «радіальний», бо задовольняє вимогам і точності, і лаконізму, і універсальності.

Словотворення, точніше, термінотворення,— це слабе місце багатьох публікацій з геологічних наук. Причому, що найгірше, словотворення часто неграмотне, бо робиться без урахування законів мови і прийнятих значень слів. «Очевидно, ріст таких одиничних уламків зерен унаслідок тиску можливий тільки поблизу від прошарків більш *крупнотеригенних* порід...», «Плагіоклаз по краях зерен часто *розкислюється* до кислого андезину або олігоклазу» тощо. А. А. Заварицький, рішуче заперечуючи таке термінотворення, коли «беруться старі слова або корені слів і їм надається інше, умовне значення, якого вони не мають», підкреслював, що «наукова мова є надбанням усіх вчених, які працюють у даній галузі, і... тому не можна розпоряджатися словами за своєю волею, не рахуючись з тим, як вони вживаються іншими» [3].

Лаконічність, тобто наявність мінімальної кількості ознак, достатніх для передачі певного поняття, є однією з переваг термінів. Тому у термінологічній лексиці спостерігається об'єктивна тенденція до скорочення громіздких утворень. Це досягається заміною термінів, що складаються з декількох слів, аббревіатурами (інфрачервона спектроскопія —

ІЧ-спектроскопія), скороченими словами (сульфатний іон — сульфат-іон) або пропуском одного чи декількох терміноелементів (еліпсис). Останній процес, якщо він відбувається безсистемно і безконтрольно, нерідко веде до синонімічності, до двозначності (тобто до втрати основного в терміні — точності), а подекуди — і до неграмотності. Так, у багатьох текстах термінологічне словосполучення «хімічний склад» скорочується як «хімізм». Але слово *хімізм* не нове, у словнику зафіксоване таке його значення: «хімічна природа якоїсь речовини, явища, процесу» [9]. Та й суфікс *-ізм* служить для утворення абстрактних слів. І якщо в реченні «Хімізм процесу перетворення порід вивчений недостатньо» цей термін точно передає поняття (хімічна природа, суть процесу), то сполучення «хімізм мінералу» в інтересах точності і правильності слід замінити словами: «хімічний склад мінералу». Прагнення до мовної економії не може йти врозріз із змістом. Те ж саме можна сказати про речення типу «геохімія бурих вуглів» замість «геохімічна характеристика», «речовинний склад бокситів визначається літологією осадових порід» замість «літологічними особливостями».

До речі, недостатня визначеність поняття «літологія» спричинюється до надзвичайного різницею у використанні терміна. Якщо взяти тільки словосполучення «літологічний склад», то у більшості випадків його можна викреслити повністю, коли воно не на місці, або частково, тобто зняти слово «літологічний», адже з контексту зрозуміло, про який саме склад йдеться. Наприклад: «За літологічним складом боксити поділяються на кам'янисті, крихкі і глинисті» — «За складом боксити...»; «характер прояву цього процесу зумовлений близьким літологічним складом материнських порід» — «характер прояву цього процесу зумовлений близькістю складів материнських порід», «літологічний склад рудної залежі представлений в основному вапняками» — «у складі рудної залежі переважають вапняки».

Нарешті, скорочення термінів часто відбувається за рахунок свідомого чи несвідомого нехтування значенням слів або їх складових частин. Як зазначає М. С. Швецов, «ще у двадцятих роках із цим явищем боровся А. Д. Архангельський, висміюючи всілякі «органіки», «верей тощо» [10]. Але «органіка» виявилася живучою і зараз ми нерідко подибуємо її в різних текстах як еквівалент «органічних речовин». Таку витривалість малограмотного застосування слова слід пояснювати не тенденцією мови, як нерідко буває в процесі розширення значень слова, а нехтуванням законів мови авторами і невимогливістю редакторів.

Це ж саме можна сказати і про горезвісне «асоціювати», яке виникло з прагнення скоротити словосполучення «бути в асоціації». Загальноживане значення слова «асоціація» — «група, сполучення, поєднання чогось» (від лат. *associatio* — з'єднання). Звідси і геологічне значення терміна «асоціація мінералів», і «бути в асоціації» — це знаходиться разом. На скорочення цього словосполучення почали вживати слова «асоціювати» і навіть «асоціюватися»: «Явнокристалічна сірка звичайно *асоціює* з вторинним кальцитом»; «...широко розвинені експлозивні брекчії, які у більшості випадків просторово *асоціюють* із штоками грандіорит-порфірів»; «...широкий розвиток жильного адуляру, що *асоціюється* з кварцитом і флюоритом». Проте слово «асоціювати» має своє, зафіксоване мовною практикою і словниками значення: «Асоціювати — мислено з'єднувати, зближувати уявлення», «асоціюватися» — зворотна форма цього слова. Такі випадки, коли прагнення до лаконізму вступають у суперечність із загальноприйнятим значенням слів, неприпустимі.

Робота по вдосконаленню науково-технічної термінології набула зараз загальнодержавних масштабів і проводиться в різних аспектах: лексикографічному (підготовка і видання різних технічних словників);

власне термінологічному (побудова систем термінів і систем понять, співвідношення цих систем); підготовка і видання номенклатур продукції, прейскурантів тощо; державна стандартизація термінології. Складовою частиною цієї важливої роботи повинна стати і редакційна обробка рукописів науково-технічної літератури. Працівники видавництва і редакцій, які беруть участь у підготовці наукових публікацій до видання, повинні звертати найсерйознішу увагу на науково-технічну термінологію і, не вдаючись у пуризм, не ставлячи необгрунтованих перешкод на шляху розвитку живої мови, творчо і водночас науково підходити до редагування тексту. Тим самим вони внесуть свій вклад у важливу загальнодержавну справу — сприятимуть удосконаленню термінології, що є неодмінною умовою дальшого прогресу науки і техніки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бетехтин А. Г. и др. О некоторых вопросах геологической науки.— «Геология рудных месторождений», 1960, № 2.
2. Даниленко В. П. Сообщение в сб. «Лингвистические проблемы научно-технической терминологии». М., «Наука», 1970.
3. Заварицкий А. А. Заметки о геологической терминологии. Избр. труды, т. I. М., «Наука», 1956.
4. Как работать над терминологией. Основы и методы. М., «Наука», 1968.
5. Коваль А. П. Науковий стиль сучасної української мови. Вид-во Київського ун-ту, 1970.
6. Кузьмин Н. П. Нормативная и ненормативная специальная лексика.— В сб.: Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. М., «Наука», 1970.
7. Обзор геологических понятий и терминов в применении к металлогении. М., Изд-во АН СССР, 1963.
8. Сенкевич М. П. Литературное редактирование научных произведений. М., «Высшая школа», 1970.
9. Словарь русского языка в 4-х томах. М., Изд-во АН СССР, 1956—1960.
10. Швецов М. С. К вопросу о номенклатуре, терминологии и классификации осадочных пород.— В сб.: Вопросы минералогии осад. образований, кн. 3-я и 4-я. Изд-во Львовского ун-та, 1956.

I. S. KVITKO

EDITING TERMINOLOGICAL AND SPECIAL LEXICS (GEOLOGICAL LITERATURE)

Summary

With the necessity of improving of scientific and technical terminology particular meaning acquires the work with terminological and special lexics in the process of editing copies. Shortcomings in terminology (grammar and "author" synonymy of terms, oversaturation of terminological and special lexics, wide usage of foreign terms etc.) are considered.

The author proposes the way of elimination of these shortcomings while editing.
